

γυναίκα της Ζάκυνθος». Ἀλλὰ δὲν ξυπνάει σ' ἐμὰς τὴν ἐξέγερση, τὴ βαθειὰ ἀναταραχή, τὸ συγκλονιστικὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ποιήσεως ἀνθρώπινης, διεισδυτικῆς καί, ἀκόμα, προφητικῆς.

Τ. Κ. ΠΑΠΑΤΣΩΝΗΣ

Ἀπαντῶ εὐχαρίστως στοὺς φίλους τῆς «Ἰδρίας». Στὸ ἐρώτημά σας τὸ «σήμερον» δὲν ἔχει τὴ θέση του, παρέλκει. Ὁ Σολωμὸς εἶναι καὶ θὰ μείναι ἡ ἀπόλυτη Ἰδέα τῆς Ὁμορφίᾳς ἐς αἰ. Ἡ ἰδέα, ἅμα καὶ λάμψη τόσο ἀπόλυτα, δὲν φοδᾶται ἀποσχίσασθαι.

Ἄλλωστε ἀρκοῦν οἱ λίγες φράσεις τῆς ἀποκαλυπτικῆς «Γυναίκας τῆς Ζάκυνθος», γὰρ νὰ μαρτυρήσουν, πόσο ἔχω δίκιο.

Ἄν ἐξακολουθοῦμε νὰ λεγόμεσθε «Ἕλληνες κι' ἂν κρατᾶμε ἀκόμη, στὸν αἵματοπαμένο ἐθνισμὸ μας, πρέπει νάχουμε κειμήλιο καὶ φυλαχτὸ τὸ τρίπτυχο Σολωμὸς — Κάλδος — Παπαδιαμάντης».

Θὰ πρόσθετα καὶ τὸν Μακρυγιάννη, ἂν δὲν ἦταν ἐμπαθὴς, ἀθυρόστομος κι' ὄχι τὸ ἴδιο ἄγνός μὲ ἀνιδιοτέλεια. Δὲν μὲ παρασύρει ἡ, δοῦ.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

Δὲν μοῦ εἶναι δυνατό νὰ γενικεύσω τὴν ἀπάντησή μου σχετικὰ μὲ τὸν Σολωμό. Πῶς νὰ ξέρω πῶς τὸν βλέπουν οἱ ἄλλοι; Θὰ σὰς πῶ μονάχα πῶς τὸν βλέπω ἐγώ. Καὶ πάλι ἡ ἀπάντησή μου θὰ ὀρίσκει κατὰ κάτω ἀπὸ τὸ θέληγτρο μιᾶς καθαρᾶ προσωπικῆς ἀνάμνησής μου: «Ἕνας δεμένος μὲ κόκκινο πανὶ τόμος παμπάλαιος τώρα, μὲ τὰ Ἀπαντα τοῦ Σολωμοῦ, εἴτανε τὸ πρῶτο διδύμο πού ἔβαλαν στὰ χέρια μου οἱ γονεῖς μου στὴν ἡλικία πού πρωτάρχισα νὰ μαθαίνω γράμματα, νὰ συλλαβίζω. Τοὺς εὐγνωμονῶ γι' αὐτό. Σῦνθησα στὴν ἐνσυνείδητὴ ζωὴ μὲ τοῦ Σολωμοῦ τοὺς στίχους, εἶναι δεμένοι μὲ τίς δόλοπρωτες, τίς χλωρὲς ἐμπειρίες μου, τοὺς ὀρίσκω λοιπὸν χτισμένους στὰ θεμέλια τῆς ὑπαρξῆς μου».

Θὰ ἔλεγα πῶς ὁ Σολωμὸς εἶναι τὸ μεγάλο μας ὑπόδειγμα, γιατί συνδυάζει τὴ λιτότητα μὲ τὸ βάθος τοῦ συναισθήματος καὶ τοῦ στοχασμοῦ, τὴ διαύγεια μὲ τὴν υπεραισθητὴ μαγεία.

Τὶ σχέση, τώρα, μπορεῖ νὰ ἔχει ἓνα τέτοιος ποιητὴς μὲ τὴ σημερινή ποιήσῃ, δὲν τὸ ξέρω. Σημειώστε, παρακαλῶ, ὅτι στὴν ἀπορία μου τοῦτη δὲν κρύβεται καμμιὰ ἀπολύτως αἰχμητὴ κατὰ τοῦ σημερινοῦ λυρικοῦ μας λόγου. Ἀναρωτιέμαι μονάχα: Ἡ τωρινή μας ποιήσῃ εἶναι φυσιολογικὸ γέννημα τῆς ὥρας αὐτῆς τοῦ κόσμου, ὅπως κι ἔπρεπε νὰ εἶναι, ἂν ὅμως καὶ μὲ τί τρόπο γεφυρώνει τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸν Σολωμό καὶ σ' ἐμὰς, ἐκείνην τὸ ξέρεи. Ἐγώ, πεζογράφος ἀπλός, δὲν εἶχα νὰ λύσω αὐτὸ τὸ πρόβλημα, ὥστε νὰ μπορῶ νὰ ἐκθέσω τώρα τὴν ἀποψή μου.

Σήμερα ὅπως καὶ τότε πού σὰς εἶπα, θαυμάζω, προσκυνῶ τὸν Σολωμό. Τοῦ χρωστῶ εὐγνωμοσύνη πού ἔδρεξε μὲ τὴ δροσιά του τὰ παιδικὰ ἔναν καιρὸ μάτια μου.

ΦΟΙΒΟΣ ΔΕΛΦΗΣ

Λυπάμαι πού ὁ χώρος δὲ μοῦ ἐπιτρέπει μιὰ πιὸ πλατιά ἀνάπτυξη τοῦ δύσκολου τούτου ἐρωτήματος γύρω ἀπ' τὸ Σολωμό.

Ὁ Σολωμὸς παραμένει ἀξεπέραστος ἀπ' ὅλους τοὺς νεώτερους, πού γενικά διακρίνει ἡ ἀμετροέπεια, ἡ κοινοτοπία κι' ἡ πεζολογία. Εἶναι ἓνας καθαρὸς ποιητὴς. ἔστω καὶ μέσ' στὴν κλασικὴ ἢ ρωμαντικὴ του διάστασι. Σὰν ὄφως, δέβαια, δὲν εἶναι τὸ σύγχρονο, ἐκφράζει τὴν ἐποχὴ του, ἀλλὰ σὰ μήνυμα εἶναι πάντα κοντὰ μας, γιατί

είναι εκείνο που πρώτος ἐθέσπισε: Τὸ ἀληθινὸ που εἶναι κι' ἐθνικὸ καὶ πανανθρώπινον κι' ἐννοεῖται, φυσικά, μέσ' στὴν καθολικὴν του διάστασιν. Ἡ οὐσία καὶ τὸ νόημα τῆς ζωῆς πέρ' ἀπὸ κάθε συμβατικότητα ἢ πολιτικὴ ἐπικαιρότητα, εἶναι ὁ ἐπίμιονος κι' ἀνένδοτος ἀγώνας γιὰ τὴν ἐλευθερίαν, που συνταυτίζεται μὲ τὴν τέχνην. Κι' ἔχουμε ἀνάγκη περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε τὸ διδάγμα τοῦ Σολωμοῦ, τὶς παραινέσεις του κι' ὑπομνήσεις του στὸν πάντα μιωροπίστευτο καὶ χιλιπροδομένο μας λαὸ καὶ τὴν ἐκμετάλλευσή του ἀπ' ὅλους τοὺς μεγάλους καὶ σύμμαχους. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο αἰσθανόμαστε τὸ Σολωμὸ τόσο σύγχρονο, ἀνθρώπινον καὶ τόσο ζωντανό. Ὅ,τι ἐκφράστηκε φέρνει τὴ σφραγίδα τῆς ἰδιοφυΐας, που δὲν μπορούμε νὰ τὸ ποῦμε γιὰ τοὺς ἄλλους, φέρνει τὴ σφραγίδα τοῦ γνήσιου καὶ τοῦ ἀληθινοῦ. Ὁ ποιητὴς εἶναι κι' ἕνας ἐπιδέξιος τεχνίτης, μιὰς ἐργασίας που προϋποθέτει ὠριμένους κανόνες γιὰ νὰ ὀργανωθεῖ καὶ στεριώσει. Ἡ φωνὴ του εἶναι ἡ φωνὴ ἐνὸς ἐλεύθερου. Κι' ἔχουμε σήμερα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ ἀνάγκη τὸ Σολωμικὸ μήνυμα ἢ λόγον σὰν ἀναβάπτισμα σὲ καιροὺς πολὺ χαλεποὺς γιὰ τὸν τραγικὸ μας τόπο, που ἡ μοῖρα του εἶναι ἡ μοῖρα τῶν ἀνθρώπων που τὸν κατοικοῦν κι' ἐκείνη τῆς ἱστορίας τους.

Πληρώνουμε διαρκῶς τὰ σφάλματα ἢ τὴν προδοσίαν μερικῶν γραικύλων. Ἡ κατάστασις που δημιουργήθηκε ἐξ αἰτίας μερικῶν τυχαρπαστῶν ἢ γραικύλων ἐπιβάλλει τὴν ἐπαγρύπνησιν καὶ τὴν ἀγωνιστικὴν μας διάθεσιν γιὰ νὰ ἐπιδιώσουμε σὰν ἐλεύθερος κι' ἀνεξάρτητος λαός. (Ὁ Σολωμὸς μᾶς λέει νὰ μὴν περιμένουμε βοήθεια ἀπ' ἐκεῖ που δὲν ἔρχεται καὶ νὰ μὴν περιμένουμε νὰ μᾶς ἐλευθερώσουν οἱ τύραννοι. Κι' ἀπ' τὴν ἀποψη αὐτὴ τὸ μῆνυμά του ἀποβάλλει οὐσιαστικὸ καὶ πολύτιμο, ἀντίθετα ἀπὸ κάθε ἄλλη δημαγωγικὴ διακήρυξιν. (Ὁ,τι ἐκφράστηκε ἀπ' τὸ Σολωμὸ εἶναι τέχνη. Τ' ἀληθινὸ ἔργο εἶναι ἀποτελέσματα ὠρισμένων κανόνων. Ἀλλ' ἐδῶ δὲν εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή νὰ τοὺς ἀναφέρουμε. (Ὅπως ἔχει λεχθεῖ, στ' ἀληθινὰ ἔργα τῆς λογοτεχνίας ὑπάρχει μιὰ οὐσιώδης ταυτότητα «δομῆς», ἡ ὁποία παραμένει ἡ ἴδια, ἀνάμεσα στοὺς αἰῶνες. Φυσικὴ ἢ βιολογικὴ ἀνάγκη εἶναι αὐτὴ ἡ δομὴ που ὑπάρχει καὶ στὸ πιδ μικροσκοπικὸ κύτταρο. Ἡ δομὴ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ μὴν ἀποσυντίθεται εὐχολὰ τὸ ἔργο ἢ ἕνας ὀργανισμός. Στὴν ἐξωτερικὴ του μορφὴ καὶ στὴν ἐπίμονη ἐπεξεργασία τῆς πρώτης ὕλης μᾶς γίνεται πάλι ὁ ὁδηγός. Ἐδῶ τὸν καλλιτέχνη ὠθεῖ τὸ πλαστικὸ του δαιμόνιον κι' ἡ φαντασία σ' εὐρηματικὰ εἰκόνες καὶ πρωτοτυπία ἐκφραστικὴ καὶ μελωδικὴ ἢ ἐσωτερικὴ. Τὸ ποίημα εἶναι ἕνα καλλιτέγνημα σὰν ἐκεῖνο που κάνουν μὲ τὶς κυψέλες οἱ μέλισσες ἢ τὰ μυρμηγκία στὶς ὑπόγειες στοές - κατοικίες τους, μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τους διάρθρωσιν ἢ τὰ πουλιὰ μὲ τὶς φωλιές τους. (Ὅλα εἶναι χτίσιμα καὶ δομῆ, που μεταφράζεται σ' ἀναλογίες καὶ σ' ἀριθμοὺς ἢ ἐσωτερικοὺς ρυθμοὺς. Μήπως δὲν ὑπάρχει καὶ δομὴ στὸ νερὸ ἢ στὸν ἀέρα; Δομὴ τῶν ἡχῶν ἐπίσης. Παντοῦ ὑπάρχει ἡ δομὴ, που σημαίνει ἐπίσης ἐμπειρία καὶ τεχνικὴ, γιὰτὶ ἀπὸ μόνον τῆς δὲν ἄρκει ἡ τέχνη.

Ὡστόσο ἡ δομὴ ἀπὸ ἐποχὴ σ' ἐποχὴ ἀλλάζει, ἀλλάζει ὅπωςδὴποτε (ἀν παραδεχτοῦμε πῶς ἡ τέχνη ἐξελισσεται, γιὰτὶ γι' ἄλλους μένει στάσιμη ἢ ἐπαναλαμβάνεται) κι' αὐτὸ εἶναι που μᾶς χωρίζει ἀπ' τὸν παλιὸ ποιητὴ, παρ' ὅλο που ὑπάρχει, ὅπως εἰπώθηκε πιδ πάνω, μιὰ οὐσιώδης ταυτότητα «δομῆς» κοινὴ σ' ὅλους τοὺς τόπους καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Κι' αὐτὸ ὑποδηλώνει τὴν ἀντιφατικὴν μας πλευρά. Αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴν (γιὰτὶ ὅπωςδὴποτε κάτι ἀλλάζει, ὅχι μόνον στὴν ἐξωτερικὴν του μορφὴν ἀλλὰ καὶ σ' ἐκείνη τῆς ἐσωτερικῆς του δομῆς, που ἀποτελοῦν οἱ ἰδέες) τὴ βλέπουμε στὰ σύγχρονα ἔργα: ποίησιν, θέατρο, μουσικὴν καὶ καλὰς τέχνας. Ὑπάρχει μιὰ καινούργια δομὴ στὴ γλώσσα, στὸ λεγτικόν: τὸ ἐλλειπτικὸ καὶ τὸ ὑπονοούμενον κι' ἡ εἰκόνα· ἀλλὰ καὶ στὸν τρόπο που ἐκφράζονται: οἱ νέες ἰδέες ἢ στὸν τρόπο τῆς πλοκῆς τοῦ νέου μύθου ἢ τῆς ἀποκηρύξεώς του. Ἡ χάρις τοῦ Σολωμικοῦ ἔργου βρίσκεται στὴν ἰσορροπία μορφῆς καὶ περιεχομένου, ἀνάμεσα στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἐσωτερικὸ δομῆς. Σ' αὐτὸ τὸ δεύτερον ἀνήκει ὁ σκελετός μὲ τὶς ἰδέες που ἀποτελοῦν καὶ τὸ ἀν-

θρώπινο στοιχείο, τὸ οὐσιώδες πού ἐκφράζει καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ Σολωμός χτίζει μὲ θεμέλιο τὴν ἐλευθερίαν καὶ μέσ' στὰ περιορισμένα τοῦ ὅρια τῆς πατρίδας καὶ τῆς θρησκείας Ὁ Σολωμός εἶναι ζωντανός ἀκόμα, δὲν εἶναι ἀκαδημαϊκός οὔτε μύρισε μούχλα τοῦ μουσείου ἢ ποιήσῃ του, ὅπως ἐκείνη, τῷ Παλαμᾷ, καὶ δὲν ἔχει καμμιὰ σχέση μ' ἐκείνη τὴ βαρύνουσα τῶν νέων καιρῶν ἢ ἀκόμα ἀν θέλατε τὴν ἀνοστή καὶ ρηχὴ. Λάβωσαν ὅσοι εἶδανε στὸ Σολωμό τὸ τέλειο καὶ ὅσοι τὸν ἀρνέηθηκαν γιὰ νὰ ὑψώσουν τὸν ἑαυτοῦ τους. Ὑπάρχουν καὶ στὸ Σολωμό ἀδυναμίες πού δύσκολα δαμάζονται, ὑπάρχουν στίχοι καὶ ποιήματα πού πέφτει πολὺ χαμηλὰ καὶ ἄλλα πού σηκώνεται ψηλά. Ὑπάρχει καὶ ἐδῶ μιὰ μέση κατάστασις, πού εἶναι μονάχα τὸ κλίμα τῆς ἰδιοφυΐας, τίποτα περισσότερο. Ἀλλὰ τὸ νὰ κατακρίνεις ἢ ν' ἀποδοκιμάζεις ὀρισμένα ποιήματα ἢ καὶ στίχους, δὲ θὰ πει πῶς ἀρνέσαι τὸν ποιητὴ ἢ τὸν καταδικάζεις. Ὁ κριτικός ὀφείλει νὰ μιλάει μ' εὐθύτητα καὶ εὐκρίνεια γιὰ νὰ γίνεταί πιστευτός.

Ἐπαναλαμβάνω, ὅποιοσδήποτε καὶ ἂν εἶναι ὁ Σολωμός, ἐκεῖνος πού δὲν μπόρεσε νὰ ολοκληρωθεῖ ἢ μᾶς ἔδωσε τὸν καλύτερο ἑαυτό του ἢ ἀκόμα τὸ καλύτερο τῆς νεοελληνικῆς ποίησης, εἶναι τόσο σύγχρονος ὅσο καὶ ἓνας σημαντικός ὄντης καὶ σταθμός μας κυρίως γιὰ τὴν ποιότητα καὶ γιὰ τὸν ἀγῶνα μας γιὰ τὴν κατάκτησιν τῆς ἀληθινῆς ἐλευθερίας. Αὐτὸ τοῦλάχιστον δὲ θὰ μπορούσε νὰ τὸ ἀμφισβητήσει κανείς. Ὑπάρχουν μερικοὶ πού λέγουν πῶς δὲν ἤξερε τὴ γλῶσσα, πῶς τὴν ἔμαθε ἀπ' τὸν Τρικυόπη, ὅμως μπορῶ νὰ πῶ πῶς ἐπηρεάσθηκε ἀπ' τὸν κρητικὸ κύκλο, ἀπ' τὴ δημόδι καὶ εὐρωπαϊκὴ ποίησιν καὶ πῶς χειρίζεται ὄχι ἀξίως τὴ γλῶσσα, μὰ πού ἐπίμονα σμιλεῖ τὸ λόγο του καὶ ἐπιμένει στὴ δασυνιστικὴ ἐπεξεργασία καὶ ὄχι ἀσυνδοσία τοῦ σημερινοῦ ἀναρχοῦμένου καὶ τόσο πεζολογικοῦ λυρικοῦ λόγου. Μὲ λίγα λόγια, ἂν δὲν ἤξερε τὴ γλῶσσα δὲ θὰ τὴν ἔγραφε ἔτσι ὡραία. Πρῶτοιο αὐτῆς τῆς ποίησης εἶναι ὁ κρητικὸς κύκλος. Εἶναι ἓνας ποιητὴς καταξιωμένος ἀπ' τὸ χρόνο καὶ πολὺ κοντὰ μας ὡς πρὸς τὴν οὐσία ἢ τὸ οὐσιαστικὸ αἶτημα τῆς ἐλευθερίας πού τόσο ἐπικίνδυνα καὶ θάρραρα δοκιμάζεται στοὺς τραγικοὺς καιροὺς μας. Ὁ Σολωμός μᾶς πλησιάζει ὄχι ρωμαντικὰ τίς πιὸ πολλές φορές ἀλλὰ μὲ τὴ φλόγα καὶ τὸ πάθος γιὰ τὴν ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ.

Πῶς βλέπουμε τὸ Σολωμό σήμερα

ΚΡΙΤΩΝ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

«Καὶ ὕστερα δὲ θέλω νὰ περάσει κανεὶς ἀπὸ τὸν νοῦν πῶς τὴν ὥρα αὐτὴν πού οἱ δικοὶ μας νικοῦν στὸ Μαραθῶνα, ἐγὼ κάθομαι καὶ τραγουδοῦ γιὰ ἓνα δοσκόπουλο ξαπλωμένο πάνω μὲ νεχροκρέβδατο».

(Ἀπὸ γράμμα τοῦ Σολωμοῦ στὸ Λευδοδίκο Στράνη).

Ἡ παραπάνω ἐξομολόγησις τοῦ Σολωμοῦ μᾶς φανερώνει ἓνα ποιητὴ Ἠγέτη. Αὐτὸ τοῦλάχιστον τὸ ρόλο στοχάζεται νὰ παίξει ὁ Σολωμός στὰ χρόνια του, ὅπου ἡ Ἐπανάστασις μέσα του φάνταζε σὰν μιὰ προσπάθεια ἐπανάκτησιν ἀπὸ τὴ φυλὴ μας τῆς ἱστορικῆς τῆς συνειδήσεως καὶ σὰ φορέας πνευματικότητας καὶ πολιτισμοῦ ἀνάμεσα σ' ἓνα θάρραρο κόσμο, πού ἀνάτρεψε κάθε θύμικὴ ἀξία καὶ ὑποβούλωσε τὸ συνάνθρωπο, ἀφαιρώντας του τὴ δυνατότητα νὰ προχωρήσει ἀνεμπόδιστα στὸν ἐξάνθρωπισμό του. Ἠγέτη - διαφωτιστὴ πού θ' ἀντιόχεσε ἀπὸ τὸ μεγάλο πυρῆνα τῶν ἀπελευθερωτικῶν κινήσεων τῆς ἐποχῆς του ἰδέει πού ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά θὰ δοθῶσαν